

УДК 811.161.2'367.33.3

БУТТЄВІ ДІЄСЛОВА З ПОСТФІКСОМ -СЯ: СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНА ТА ФУНКЦІЙНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Лонська Л. І.

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

У статті проаналізовано постфіксальні буттєві дієслова української мови; з'ясовано, що одні з них належать до середньо-зворотного стану, інші перебувають поза станом. Установлено, що обов'язковою граматичною ознакою буттєвих дієслів з постфіксом -ся є неповна особова парадигма, оскільки ці дієслова не співвідносні з категорією суб'єкта-особи.

Ключові слова: постфікс, буттєве дієслово, середньо-зворотний стан, формант, дериват, позастанові дієслова.

Лонская Л. И. Бытийные глаголы с постфиксом -ся: семантико-грамматическая и функциональная характеристика. В статье проанализированы постфиксальные бытийные глаголы украинского языка; определено, что одни из них принадлежат к средне-возвратному залогу, другие находятся вне залога. Установлено, что обязательным грамматическим признаком бытийных глаголов с постфиксом -ся является неполная личная парадигма, поскольку эти глаголы не соотносятся с категорией субъекта-лица.

Ключевые слова: постфикс, бытийный глагол, возвратно-средний залог, формант, дериват, внезалоговые глаголы.

Lonska L. I. The verbs of being with the postfix -ся: semantic-grammatical and functional characteristics. The verbs of being in the Ukrainian language form a large group but their lexical-semantic, word-formation, grammatical characteristics are not clarified (with the exception of individual studies, the dissertation research of the author of the article). Therefore, the study of the functions of postfixal existential derivatives, their grammatical peculiarities is a topical problem of modern linguistics. It will enable to intensify the analysis of other reverse verbs and determine their place in terms of categorical, grammatical meaning and semantics.

The object of the research is the postfixal verbs of being of the Ukrainian language. The article clarifies that some of them belong to the medium-reflexive voice, whereas others are out of voice. Postfixal derivatives derived from postfixal transitional verbs acquire another semantics, that is, from the group of verbs of action or dynamic process, postfixal verbs go to the group of being, which confirms the word-building function of postfix -ся. The postfix -ся does not perform the form-generating function because the passive constructions with such a verb do not reflect the essence of the Ukrainian language, its national specifics. Among the verbs of being there is a significant group of verbs which are not used without -ся, they are formed in a prefix-postfixal, suffix-postfixal or prefix-suffix-postfixal way. Mandatory grammatical sign of the verbs of being with postfix -ся is an incomplete personal paradigm, since these verbs are not correlated with the category of subject-person. The category of type affects the verb semantics change selectively, inconsistently.

Key words: a postfix, a verb of being, a medium-reflexive voice, a formant, a derivative, an out-of-voice verb.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. У сучасному словотворі помічено тенденцію стосовно теоретичного осмислення різнотипних дериваційних одиниць і категорій, таких як: словотворчі ресурси, нові способи словотвору, продуктивність окремих афіксів, системність словотвору, комплексні одиниці класифікації й опису системи словотвору, фонеморфологічні явища в словотворі, морфотактика тощо. Серед надбань сучасної дериватології В. Грещук називає дослідження деривата із врахуванням його бінарної структури та функцій в дериваційному акті не тільки словотворчого форманта, а й твірної основи, тобто при вивченні словотвору необхідно, на думку вченого, враховувати формантоцентричний і основоцентричний аспекти, які, розрізняючись характером типологізувального чинника й неоднаковими методами, завданнями, що постають у зв'язку з різними підходами, у сукупності дають змогу набагато повніше описати словотворення [4, 130].

Найменш досліджено сьогодні семантику та функції форманта -ся в складі дієслів будь-якої семантичної групи. Об'єктом нашого аналізу стали буттєві дієслова зі зазначеним формантом, оскільки словотвір таких дієслів в українському мовознавстві зовсім не опрацьований (префіксальний словотвір буттєвих дієслів, їхня валентність були предметом розгляду автора статті [7]). Тому вивчення семантики, граматичних особливостей буттєвих дієслів із постфіксом -ся, функцій цих одиниць у текстотворчих процесах зумовлюють актуальність дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Майже всі сучасні наукові студії зі словотвору в українському мовознавстві побудовані на основі праць відомих лінгвістів: І. Ковалика, К. Городенської, В. Грещука, Н. Клименко, Є. Карпіловської та інших. Сьогодні мовознавці активно працюють у царині основоцентричної дериватології – досліджують словотвірний потенціал слів різних лексико-граматичних розрядів, зокрема іменника [1], прикмет-

ника [3], дієслова [6]. Крім того, сучасні тенденції в розвитку й активізації українського словотворення аналізує О. Стишов [12]. Співвідношення препозитивних та постпозитивних маркерів в англійській та українській мовах розглядає Г. Олекса [9]. Функціонування нульсуфіксальних іменників у межах лексико-словотвірного мікрополя назв продуктів харчування простежує Г. Волинець [2], функційні параметри суфіксів *-льник* та *-ник* – О. Рембецька [10]. Водночас лінгвісти далі продовжують докладно вивчати самі словотворчі засоби. Конфікс *по-... -j (а)* був об'єктом дослідження О. Меркулової [8], функції префіксів у видоутворенні з'ясовує Т. Чубань [14], префіксоїдні деривати на позначення кількості – В. Шемет [13], префіксально-постфіксальні форманти в складі дієслів – Ю. Ткаченко [13]. Як бачимо, сьогодні активізовані дослідження різних афіксів: префіксів, суфіксів, конфіксів, інтерфіксів, проте вивченню постфікса *-ся* в структурі дієслів поки не приділено належної уваги вчених. Правда, такі дієслова як граматичну проблему аналізує С. Соколова, зокрема мовознавець досліджує семантику зворотних дієслів, співвідносних зі спільнокореновими незворотними об'єктними та суб'єктними, через зіставлення семантичних функцій придієслівних актантів, пропонує поширити методику аналізу на інші семантичні групи зворотних дієслів, співвідносних із незворотними, для визначення їхнього місця в загальній семантичній категорії актантного розподілу семантики дієслова [11, 93–100], але розгляд таких дієслів з опертям на семантичний підхід певною мірою детермінує принципи та механізми аналізу самого словотворчого засобу.

Формулювання мети і завдань статті. Мета роботи полягає в дослідженні семантики, граматичних та функційних особливостей постфікса *-ся* в структурі буттєвих дієслів української мови.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тривалий час представники традиційної граматики постфікс вважали засобом вираження граматичного значення пасивного стану: *виконувати* – *виконуватися*, *зробити* – *зробитися*, *здіймати* – *здійматися*. Сьогодні граматики вказують на доцільність заміни форм пасивного стану пасивним дієприкметником, який кваліфікують як аналітичне синтаксичне дієслово зі значенням результативного стану, що є наслідком виконаної дії, а також предикативними формами на *-но*, *-то*, які, на думку С. Соколової, «передають значення результативного стану об'єкта внаслідок виконаної над ним дії, не пов'язаної навіть з імпліцитним носієм» [11, 94]. Саме ці форми мовознавці 20–30-х років ХХ ст. (В. Сімович, О. Курило, М. Гладкий, С. Смеречинський, М. Сулима) вважали національними й наголошували на потребі повернути українській мові її специфічні національні риси, звернути увагу на синтаксичні конструкції, які відображають стиль мислення українця.

Незважаючи на значну кількість постфіксальних буттєвих дієслів у формі пасивного стану, зафіксованих лексикографічними джерелами, їхній аналіз у статті представлено не буде, оскільки такі дієслова не відображають природи української мови, а сам постфікс є периферійним засобом вираження грама-

тичного значення пасивного стану. Проте в українській мові, крім них, існують постфіксальні буттєві дієслова, одні з яких належать до середньо-зворотного стану, інші перебувають поза станом, тобто граматична категорія стану в них є нульовою.

Зіставлення пар дієслів, що різняться наявністю / відсутністю постфікса, дає змогу констатувати, що безпостфіксальні дієслова є перехідними, мають повну особову парадигму й належать до групи дієслів конкретної фізичної дії, постфікс *-ся* переводить ці дієслова до групи буттєвих з неповною особовою парадигмою (3-я особа однини чи множини), які є неперехідними, напр.: *битися*₆ – «з силою вириватися назовні; бити струменем» (про водограй) (СУМ, I, 170) – буттєве дієслово з додатковою квалітативною семою сили, інтенсивності вираження буття і *бити* – «ударяти по кому-, чому-небудь» (СУМ, I, 168) – дієслово конкретної фізичної дії. У ЛСВ4 це постфіксальне дієслово може мати повну особову парадигму, сполучаючись із суб'єктом-особою: «жити в злиднях, сяк-так перебиватися» (СУМ, I, 170).

Аналіз фактичного матеріалу уможливило виокремлення таких груп буттєвих дієслів із формантом *-ся*:

1. Дієслова середньо-зворотного стану, у яких постфікс *-ся* переводить дієслово з однієї семантичної групи до групи буттєвих, тобто слова із *-ся* мають інше значення: *бачитися*₁ – «бувати разом де-небудь» (СУМ, I, 115) – буттєве локативне значення, напр.: *Павло Сергійович бачився тепер з Тасею тільки на службі* (Л. Дмитерко) порівняно з *бачити* – «сприйматися зором» (СУМ, I, 114). Дієслова *вершитися*₂ (*суд*, *процес*), *діятися* (*щось*) реалізують своє буттєве значення «відбуватися», якщо вони співвідносні із суб'єктами на позначення явищ, подій і уживаються лише в 3 особі, напр.: *Який прекрасний подвиг **вершиться** на землі* (М. Бажан) порівняно з *вершити*, яке належить до семантичної групи прямого впливу на об'єкт (*вершити долю*) та має повну особову парадигму; лексема *діяти*, співвідносна з суб'єктами-активними діями, означає динамічну дію, на відміну від стану чи процесу, які позначають буттєві дієслова, напр.: *Діялось се в тридцятих роках минулого століття* (М. Коцюбинський). Зіставлення дієслівних пар *ліпити* – *ліпитися* та *крити* – *критися*, *губити* – *губитися*, *таїти* – *таїтися* засвідчує належність їх до різних семантичних груп: безпостфіксальні дієслова виражають конкретну фізичну дію, постфіксальні є буттєвими. *Ліпитися* належить до групи локативних буттєвих з додатковою семою 'тісно, незручно', напр.: *Звуки оркестру розтривожили громаду вороння, що **ліпилась** на кленах та липах біля Михайлівської церкви* (Ю. Збанацький); *критися*, *губитися*, *таїтися* мають сему 'прихований вияв буття', напр.: *Вони вийшли на гірну дорогу, що **губилась** в плетиві березки, дерев'ю, пижми* (М. Стельмах).

2. З постфіксом *-ся* дієслова мають те саме значення, що й без нього: *білітися* – «те саме, що й біліти», тобто «виділятися білим кольором; ставати білим»; *золотитися* – «те саме, що золотіти»; *таїтися* – «те саме, що таїти»; *причайтись* – «те саме,

що притаїти», напр.: *Звичайні осоки причаїлись по своїх закутках* (М. Хвильовий). Опозиція наявності / відсутності постфікса не впливає на вияв буттєвого значення в структурі дієслівної лексики. Безпостфіксальні дієслова можуть також реалізувати буттєву семантику, напр.: *На пальцях білють сліди виразок від нелегкого літа в економії* (М. Стельмах). Крім основної семи наявності (*виразки є на пальцях*), дієслово містить додаткову сему 'колір' (*білий*).

3. Буттєві дієслова, які без *-ся* не вживаються: одні з них утворені префіксально-суфіксально-постфіксальним способом: *вгніздитися₁* – «розм. сідати, зручно влаштуватися на чому-небудь» (СУМ, I, 307); інші – префіксально-постфіксальним: *вжитися – вживатися – «перен. існувати поруч, не виключаючи одне одного»* (СУМ, X, 402), напр.: *Оспівана в піснях гордість якась неймовірно уживається з постійним приниженням* (В. Ткаченко).

До цієї групи належать: дієслова власне існування *трапитися – траплятися*, напр.: *Деся біля півночі трапилося щось незвичайне* (М. Коцюбинський); відіменні буттєві дієслова з локативною семантикою, ускладненою кількісним значенням: у структурі мотивувального іменника міститься сема 'сукупність' (людей, неживих предметів): *товпитися, групуватися, табунитися, купчитися, гуртуватися, юртуватися, юрмитися*, напр.: *Дівчата співають і славлять весну, а парубоччя табориться округ них* (Ю. Яновський); *Люди юрбилися біля будинку, мов біля театру* (Я. Баш); *Рано-вранці біля сільської ради юртувалося десятків два підвід* (Г. Тютюнник); буттєві дієслова існування, у яких значення буття ускладнені квалітативною семою, напр.: *З кам'яної церковної вежі, що зухвало громадилася над землею, линуло настирливе бім-бом* (М. Стельмах) (сема 'високо'); *На машинах громадилися покалічені машини* (О. Гончар) (локативне буттєве дієслово з додатковими семами 'безладно', 'купками'). Такі дієслова утворені суфіксально-постфіксальним способом.

4. Буттєві дієслова без *-ся*, у яких названий формант переводить їх до небуттєвих: *вдарити* (буттєве дієслово) – «початися, наставати раптово або з великою силою» (наприклад, *мороз*) і *вдаритися* (небуттєве) – дієслово позначає фізичну дію, спрямовану на сам суб'єкт.

Аналіз фактичного матеріалу дає підстави констатувати, що постфіксальні дієслова можуть функціонувати в складі фазових буттєвих дієслів:

1. Початкової фази існування – виникнення: *починатися* – «брати початок» (СУМ, VII, 471); *забажатися₂* – «виникнути, з'явитися в кого-небудь (почуття, думки, бажання)» (СУМ, III, 15); *зароджуватися₂* – «з'являтися, виникати» (СУМ, III, 294); *попробуркуватися* – «виникнути, розвинутися (про думки, почуття)» (СУМ, VII, 232); *плодитися* – «перен. виникати, з'являтися у великій кількості» (СУМ, VI, 588), напр.: *За піском, за верболозами почалися болота чи озера* (О. Гончар). Дієслова цієї фази можуть мати додаткові – модифіковані чи асоційовані – семи. Останні становлять окреслене коло значень, здатне охарактеризувати виникнення, по-перше, за його підфазою, по-друге,

за його власною якістю – інтенсивності чи слабкості, миттєвості чи поступовості, позитивності чи негативності, локалізованості чи нелокалізованості. Ці додаткові семні характеристики досить визначені. Вони беруть участь у формуванні дієслівних рядів, є однією з їхніх характеристик і через цей ряд спроектовані на клас суб'єктів.

2. Фаза становлення й здійснення існування представлена дієсловами, які називають процес існування, що перебігає миттєво або триває недовго, напр.: *У понеділок вранці щось дуже рано засвітилось світло в Хомишиній хаті* (І. Нечуй-Левицький). У дієсловах недоконаного виду реалізоване значення становлення, здійснення – у співвідносних дієсловах доконаного виду: *полюшиться – полюшитися, продовжуватися – продовжитися*.

3. Фаза зникнення буття представлена постфіксальними дієсловами з такими семами 'закінчування': *позводитися* – «зникнути» (СУМ, VI, 807); *закінчуватися, кінчатися* – «наближатися до кінця» (СУМ, III, 144; IV, 167); *змиватися₂* – «зникати (про що-небудь неприємне, важке, ганебне)» (СУМ, III, 617); *знищуватися* – «припинити чие-небудь існування (своє)» (СУМ, III, 664), напр.: *І дивився Карк на небо: там голуба безодня, там кінчається життя* (М. Хвильовий).

Процес буття об'єктивований у постфіксальних дієсловах із загальним значенням самовиявлення – «виявлятися у чомусь, десь» і співвідносний із суб'єктами-назвами абстрактних понять: *прокинутися* (почуття, настрої), *відсвічуватися* (абстрактні поняття), *відбиватися*, *відображатися*, *віддзеркалюватися*, (щось абстрактне в чомусь: очах, на обличчі), *випромінюватися* (щось позитивне: радість, добро), *вилитися* (почуття, муки), *відзначатися, виявлятися* (талент, абстрактне поняття), *іскритися* (в очах: радість, щастя), *малюватися* (в уяві), *простежуватися* (зв'язок), *променитися* (у погляді, усмішці), напр.: *Професійна офіцерська гоноровитість раптом прокинулася, заговорила в ньому* (О. Гончар); *Спортивна досконалість випромінювалася із кожного його м'яза* (Ю. Смолич); *Його різноманітний талент з силою виявився на наших очах в галузі мистецтва* (О. Донченко).

Стосовно граматичної категорії виду, аналізовані дієслова можуть вживатися лише в одній формі: доконаного, пор.: *статися, зробитися відбулися* (про події), *вгніздитися* (широка сполучуваність), чи недоконаного виду, пор.: *ліпитися* (просторові суб'єкти), *лічитися* (нараховуватися), *кубитися* (птахи, дим), *куритися, димітися* (дим), *кущитися* (щось густе), *юртуватися* (назви сукупностей), або утворювати видові кореляти: *випинатися – випнутися, вирисовуватися – вирисуватися, викидатися – викинутися*. Тому зв'язок категорії буття з граматичною категорією виду в одних різновидах дієслів помітний, в інших він не простежений.

Висновки й перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Отже, постфіксальні дієслова, співвідносні з об'єктивними та суб'єктивними незворотними, і безпостфіксальні належать до різних семантичних груп. Безпостфіксальні є пере-

хідними й позначають конкретну фізичну дію або динамічний процес, постфіксальні належать до середньо-зворотного стану або перебувають поза станом. Дієслова з постфіксом -ся набувають буттєвої семантики, маючи неповну особову парадигму. Уживання дієслів буття в третій особі однини чи множини є однією з ознак буттєвих дієслів, оскільки такі дієслова майже не сполучаються з суб'єктом-особою (такий суб'єкт може поєднуватися з буттє-

вими безпостфіксальними дієсловами власне існування на зразок *бути, існувати, жити* та їхніми синонімічними еквівалентами). Аналіз буттєвих дієслів з формантом -ся підтверджує його словотвірну функцію. Окреслені аспекти дослідження можуть стати поштовхом для активізації аналізу інших зворотних дієслів, що дасть змогу визначити їхнє місце у вираженні категорійного, граматичного значення й семантики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Валюх З. О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові : [монографія] / З. О. Валюх. – К. ; Полтава : АСМІ, 2005. – 356 с.
2. Волинець Г. Функціонування нульсуфіксальних іменників у межах лексико-словотвірного мікрополя назв продуктів харчування / Галина Волинець // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць / Дон. нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко]. – Донецьк : ДонНУ, 2011. – Вип. 23. – С. 21–24.
3. Грещук В. Український відприкметниковий словотвір / Василь Грещук. – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – 208 с.
4. Грещук В. Сучасна дериватологія : деякі підсумкові перспективи // Василь Грещук // Мовознавчий вісник : [зб. наук. праць на пошану професора Катерини Городенської з нагоди її 60-річчя / відп. ред. Г. І. Мартинова]. – Черкаси, 2009. – Вип. 8. – С. 127–136.
5. Козленко Т. Семантичні функції інтерфіксів у структурі українських прикметників на -ськ (ий) / Тетяна Козленко // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць / Дон. нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко]. – Донецьк : ДонНУ, 2011. – Вип. 23. – С. 44–48.
6. Кушлик О. П. Словотвірна парадигматика похідних дієслів в українській мові : [монографія] / О. П. Кушлик. – Дрогобич : Коло, 2015. – 384 с.
7. Лонська Л. Префіксальний словотвір буттєвих дієслів української мови / Людмила Лонська // Мовознавчий вісник : [зб. наук. праць / відп. ред. Г. І. Мартинова]. – Черкаси, 2013. – Вип. 16–17. – С. 93–103.
8. Меркулова О. Іменники з конфіксом по-...-j (а) в українській мові / Оксана Меркулова // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць / Дон. нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко]. – Донецьк : ДонНУ, 2011. – Вип. 23. – С. 57–62.
9. Олекса Г. І. Співвідношення препозитивних та постпозитивних маркерів у неблизькоспоріднених мовах / Г. І. Олекса // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова : [зб. наук. праць / відп. ред. М. Я. Плющ]. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 5. – С. 208–211.
10. Рембецька О. Функціональні параметри суфіксів -льник та -ник / Ольга Рембецька // Мовознавчий вісник : [зб. наук. праць на пошану професора Катерини Городенської з нагоди її 60-річчя / відп. ред. Г. І. Мартинова]. – Черкаси, 2009. – Вип. 8. – С. 200–205.
11. Соколова С. Дієслова з постфіксом -ся як граматична проблема / Світлана Соколова // Мовознавчий вісник : [зб. наук. праць на пошану професора Катерини Городенської з нагоди її 60-річчя / відп. ред. Г. І. Мартинова]. – Черкаси, 2009. – Вип. 8. – С. 93–100.
12. Стишов О. Сучасне українське словотворення: основні тенденції розвитку / Олександр Стишов // Мовознавчий вісник : [зб. наук. праць на пошану професора Катерини Городенської з нагоди її 60-річчя / відп. ред. Г. І. Мартинова]. – Черкаси, 2009. – Вип. 8. – С. 136–147.
13. Ткаченко Ю. В. Префіксально-постфіксальні форманти як засіб вираження градуального значення дієслів в українській мові / Ю. В. Ткаченко // Структура і семантика мовних одиниць : Філологічні студії. – 2013. – Вип. 9. – С. 407–411.
14. Чубань Т. В. Функції префіксів у видоутворенні сучасної української мови / Т. В. Чубань // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова : [зб. наук. праць / відп. ред. М. Я. Плющ]. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – Вип. 11. – С. 158–161.
15. Шемет В. Г. Префіксоїдні деривати на позначення кількості / В. Г. Шемет // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова : [зб. наук. праць / відп. ред. М. Я. Плющ]. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – Вип. 11. – С. 161–165.

ДОВІДКОВА ЛІТЕРАТУРА

СУМ – Словник української мови : В 11-ти т. – К. : Наук. думка, 1970 . – Т. I. – 799 с.; 1971. – Т. II. – 550 с.; 1972. – Т. III. – 744 с.; 1973. – Т. IV. – 840 с.; 1974. – Т. V. – 840 с.; 1975. – Т. VI. – 832 с.; 1976. – Т. VII. – 723 с.; 1977. – Т. VIII. – 927 с.; 1978. – Т. IX. – 916 с.; 1979. – Т. X. – 658 с.; 1980. – Т. XI. – 699 с.